

MAROSÁN BENCE PÉTER

MARXIZMUS ÉS ÖKOLÓGIA

Lehetséges kapcsolódási pontok a marxi elmélet és a mélyökológia között

„Egy magasabb gazdasági társadalomalakulat álláspontjáról az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egy időben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a földnek. Csak birtokosai, hasznélvezői annak, és mint boni patres familias [jó családapák] kötelesek jobb állapotban hagyni örökül a következő nemzedékeknek.”

KARL MARX: A TŐKE

„A kapitalizmus nem csak a munkásokat zsákmányolta ki, de a Földet is kirabolja.”

PAUL BURKETT – JOHN BELLAMY FOSTER: MARX AND EARTH:
AN ANTI-CRITIQUE

Bevezetés¹

■ Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Marx ökológiai recepciója legalább száz évre nyúlik vissza; amennyiben a kezdeteket az ökológiai motívumokat előtérbe helyező és Marxra is intenzíven rezonáló William Morrishoz (1836–1896) és az ő idejéhez kötjük.² A marxi filozófiával kapcsolatos ökológiai viták újra és újra fellángoltak, mindig újabb kontextusba kerültek, ahogy a jelenhez közeledünk. Igazán kifejtett és megszilárdult filozófiai pozíciónak, valamint e pozíció mozgalommá terebélyesedésének az ökológiai marxizmus vagy ökomarxizmus (és az ökoszocializmus)³ az 1960-as évektől kezdve mondható, amikor a modern, globalizálódott emberiség okozta ökológiai problémák egyre inkább szembevetővé váltak. Marx (és Engels) munkásságának ökológiai vonatkozásaival, következményeivel való teoretikusan elmélyültebb, kidolgozott-

...a szolidaritásnak az emberi társadalom határain túlra kiterjesztett eszméjével szeretnék fellépni, mely azonban nem töröl el minden különbséget élő és élő között, másfelől viszont nem is hagyja teljesen figyelmen kívül a nem emberi élő egyedek és közösségeik specifikus igényeit sem.

tabb és egyúttal egyre kiterjedtebb empirikus bázisra támaszkodó filozófiai számvetések, politikai törekvések is tehát legalább ötven évre nyúlnak vissza. Az alábbi tanulmányban a marxi életmű, illetve általában a marxizmus ökológiai implikációiról folytatott vitákhoz szeretnék hozzájárulni. A tanulmány két alapvető tézise közül az első az, hogy az ökológiai vonatkozások mindvégig jelen voltak Marx munkásságában; ezzel kapcsolatos megfontolásaiban jelentős hangsúlyeltolódások mentek végbe, ez irányú elmélete árnyaltabbá, kidolgozottabbá és összetettebbé vált, de végig munkásságának meghatározó elemét és területét képezte. Másodszor pedig a marxi gondolatrendszer és a hetvenes évektől Arne Næss munkássága nyomán kibontakozó mélyökológiai mozgalom bizonyos elemei közti kompatibilitást szeretném állítani. Egy olyan, alapvetően marxista alapokon nyugvó elmélet felé kívánok lépéseket tenni, amely ökológiai szempontból radikálisabb, kevésbé emberközpontú, mint a hagyományos ökoszocialista elméletek, így például Murray Bookchin „szociális ökológiája”, amely bizonyos mértékig őrzi az ember primátusát a természetben;⁴ másrésztől azonban nem akar eltörölni a természetben minden hierarchiát (egyfajta „félpuha” vagy „szétlapított” hierarchiát szorgalmazna), szemben a gyakorlatban kevésbé kivitelezhető (és talán kevésbé is kívánatos), valamint számos elméleti buktatóval is terhelt, minden hierarchia lerombolásának igényével fellépő radikálisan biocentrikus egalitarizmussal.⁵ A jelen írásban egy marxi alapokon nyugvó, a szolidaritásnak az emberi társadalom határain túlra kiterjesztett eszméjével szeretnék fellépni, mely azonban nem töröl el minden különbséget élő és élő között, másfelől viszont nem is hagyja teljesen figyelmen kívül a nem emberi élő egyedek és közösségek specifikus igényeit sem.

A Marx értelmezésével foglalkozó tágabb tradíció azon ágához kapcsolódom továbbá, mely szerint még az idős Marx filozófiáját is átszövik az etikai és metafizikai előfeltevések és következmények; és bármely általa vizsgált problémához, az életmű bármely szöveghelyéhez lehetetlen adekvát módon közelíteni anélkül, hogy ezt figyelembe vennénk.⁶ Marx elmélete nézetem szerint *totális világmagyarázat* és ezen alapuló gyakorlati cselekvésterv: etikai és politikai teória. Az idős Marx munkásságának van olyan olvasata is, mely szerint egy alapvetően leíró, tudományos elméletéről van nála szó, amely nem a kapitalizmus moralizáló kritikáját nyújtja, hanem gazdasági és társadalmi folyamatok objektív, minden etikai megfontolást nélkülöző magyarázatát. Eszerint a kései Marx gazdaság- és társadalomelmélete lényegileg nem etikai elmélet, jobban mondva túllép a hagyományos értelemben vett etikán mint *puszta ideológián*, az ideológia más formáihoz hasonlóan. Ezt a felfogást emblematikus módon Louis Althusser képviselte.⁷ Ezzel a megközelítéssel én kifejezetten szemben állok, ahogy az egész althusseri „törésméletet” is elvetem. Nézetem szerint Marx munkásságában lényegi folytonosság áll fenn – minden különbség, változás és önkritika ellenére.

Úgy vélem, nagyon mesterséges beállítódásra van szükségünk ahhoz, hogy a kései Marx elméletét *csak* tudományos magyarázatként, *csak* leíró elméletként olvassuk, és eltekintsünk ezen elmélet normatív implikációitól. Az én olvasatom szerint legalábbis *A tőke* teljes alapkoncepcióját, az utolsó alkotói periódus összes közgazdaságtani, gazdaság- és társadalomfilozófiai szövegeihez hasonlóan, áthatják azok a jelzések, melyek egy igazságosabb társadalom követelése (e társadalom megvalósítására irányuló politikai törekvésekre történő felszólítás) irányába mutatnak. Az én szememben a marxi elméletet rendkívüli módon elszegényítik és bizonyos lényegi következményeitől fosztják meg azok az interpretációk, melyek

a kizsákmányolás, az elidegenedés, eldologiasodás, áruifétis stb. fogalmainak összes lehetséges etikai következményét, normatív felhangját kiiktatják, vagy legalábbis zárójelbe teszik. Mivel az én értelmezésemben Marx egész munkásságának tartós és központi elemei azok a normatív következményekkel is bíró kérdések, hogy miként viszonyulunk (ténylegesen) és hogyan kellene viszonyulnunk (autentikus módon) önmagunkhoz, embertársainkhoz, a társadalom kisebb-nagyobb csoportjaihoz, a társadalom egészéhez, a dolgokhoz és végül a természethez mint olyanhoz, ezért nézetem szerint az ökológiai problematikát (illetve Marx ökológiai elméletét) is innen volna érdemes megközelítenünk.

Mindezek alapján úgy vélem, az ökológiai problémakört mindenekelőtt két téma felől érdemes közelebbről megvizsgálni: egyfelől a természet mint olyan egészéhez, valamint egyes részeihez (élőközösségekhez, természeti környezetehoz, a tájhoz, talajhoz stb.) való viszony felől, másfelől az állatokhoz mint érző lényekhez fűződő esetleges emberi kapcsolatok felől. Arra szeretnék rámutatni, hogy Marxnál (a kései Marxtól is ideértve) egyik sem tisztán instrumentális viszony, hanem jelen vannak nála olyan megjegyzések, melyek mindkettő számára megengedik, hogy bizonyos fokú önértéket tulajdonítsunk nekik. Olyan Marx-olvasatot szeretnék tehát plauzibilissá tenni, mely Marx némileg egyoldalúnak tekinthető antropocentrikus értelmezését kívánja ellensúlyozni, és amely Marx alapján egy mélyökológiai inspirációjú, valamint az állatok jogai mellett állást foglaló, alapvetően marxista beállítottságú filozófiai elmélet felé halad tovább.

Természetesen nem lehet az a célunk, hogy Marxtól mélyökológussá és az állati jogok védelmezőjévé értelmezzük át – nem tulajdoníthatunk neki olyan intenciókat, amelyek gondolkodói habitusának legalábbis nem voltak szerves részei, és amelyeket az a kor sem tett szükségessé, közvetlenül indokolttá, amelyben élt és alkotott. Marx fő problémája (legalábbis szerintem) az emberi emancipáció kérdése volt: az elnyomás, kizsákmányolás és elidegenedés struktúráinak felszámolása *mindenekelőtt az emberi társadalmon belül*. De úgy gondolom, hogy nem minősíthetünk minden további nélkül eltúlzottaknak vagy alaptalannak olyan erőfeszítéseket, melyek arra irányulnak, hogy Marx alapján, Marxból kiindulva egy nem antropocentrikus, tehát jellemző módon ököcentrikus szocialista, ökoszocialista és ökomarxista elméleti alapvetést dolgozzanak ki. Az alábbiakban ezekhez az erőfeszítésekhez szeretnék hozzájárulni.

A mélyökológiai mozgalom

■ Jelenlegi formájában⁸ a mélyökológiai mozgalom gyökerei az 1970-es évekbe nyúlnak vissza. A „mélyökológia” terminus Arne Næss (1912–2009) 1973-as cikke⁹ nyomán kerül be a köztudatba, válik elterjedtté, és az ő hatására szerveződik viszonylag egybefüggő mozgalom a terminus által jelölt gondolatok köré. Ebben a tanulmányában Næss szembeállítja egymással a „sekély” és a „mélyökológiai” attitűdöt. Megkülönböztetése szerint a „sekély ökológia” képviselői szintén fontosnak tartják a modern emberiség jólétét, végső esetben akár pusztáta létét is fenyegető ökológiai válság elhárítását, szintén mérséklendőnek tartják az ember okozta környezetpusztítást, ezt azonban mindenekelőtt az ember érdekeit szem előtt tartva teszik.¹⁰ A mélyökológia azonban ezt a hozzáállást pusztán tüneti kezelésnek tartja; az ökológiai válság gyökereit sokkal mélyebben, nevezetesen az emberközponitú világtképben keresi. A mélyökológusok a hagyományos emberközponitú világszemlélettel szemben nagyobb jelentőséget

tulajdonítanak a természetnek, és a különböző életformák (individuumok és populációk) élethez való jogát hangsúlyozzák. A mozgalom tagjai a nem emberi természet (és nem emberi élőlények), illetve az általában vett természet *önértékét* állítják. Röviden: a mélyökológiai irányzat tagjai ember és természet közötti kiegyensúlyozottabb viszonyt tartják szükségesnek, ezen túl azonban még valami többet is: különböző hangsúlyokkal bár, különböző értelmezésekkel és elméleti alapvetésekkel, de valamennyien a hagyományos emberközpontú látásmódot egy inkább *természetközpontúnak* mondható szemléletmóddal szeretnék helyettesíteni.

Arne Næss felfogása szerint a „mélyökológia” egy belsőleg messzemenően tagolt és sokrétű világnézetet, illetve mozgalmat jelöl. Az irányzatot – mint mondja – egy olyan széles, közös platform definiálja, mely mégis lehetővé teszi, hogy olyan mozgalmárok és teoretikusok csatlakozzanak hozzá, akik között bizonyos tekintetben jelentős különbségek állnak fenn. Előfeltevéseiket, szemléletmódjukat tekintve a mélyökológiai vállalkozás támogatói között lehetnek lényeges eltérések, a politikai törekvések szintjén azonban mégis vannak olyan alapvető, általános elvek, amelyek az aktivisták és teoretikusok egyébként különböző egyes csoportjait mégis egyfajta laza egységbe fűzik.¹¹ Minden különbség ellenére maguk a mélyökológusok, illetve a mozgalomhoz támogatóan kapcsolódó aktivisták és teoretikusok egyetértenek abban, hogy a nyugati filozófiai hagyomány¹² jellemzően antropocentrikus megközelítésmódja alapvető elméleti nehézségeket hordoz, és katasztrofális gyakorlati következményekkel járt (mint a globális ökológiai krízis), és mind elméleti, mind gyakorlati szempontból egy bio- és ökocentrikus fordulatra van szükség.

A mélyökológusok közül nem mindenki lépett fel azzal az igénnyel, hogy minden hierarchiát eltöröljön a természetben és a társadalomban, de legalábbis azzal a szándékkal léptek fel, hogy radikálisan kérdésessé tegyék a hagyományos emberközpontú világtépből fakadó hierarchikus struktúrát, mely az embert helyezte a létezők csúcsára, és egyúttal deklarálta az ember jogát arra, hogy uralkodjon minden nem emberi létező fölött.¹³ Ugyanígy: a nem mélyökológusok között is volt olyan, aki radikális kritikával illette az embert mindenek fölé helyező hagyományos hierarchikus képzeteket; így mindenekelőtt a mélyökológiával szemben erősen kritikus Bookchin.¹⁴ Még az „elvi szinten” „bioszferikus egalitarizmust” követelő Arne Næss (és követője, George Sessions) is tisztában van vele, hogy egy ilyen típusú egalitarizmus a gyakorlatban nem kivitelezhető teljes mértékben, így csupán az ember által a nem emberi természetnek okozott károk lehető legnagyobb mértékű mérséklésére szólítanak fel.¹⁵

A jelen tanulmányban megfogalmazott álláspontot két szélsőség közé szeretném pozícionálni. Az egyik a radikális biocentrikus felfogásmód, melynek egyik lehetséges elméleti következménye a *dzsáinizmus*, amely szerint minden egyes élőlény ugyanolyan értékes, mint az összes többi, és minden egyes életet egyformán meg kell védeni: a baktériumokat éppúgy, mint a végbélférgeket vagy a bálnákat.¹⁶ Ez a nézőpont gyakorlati és elméleti tekintetben egyaránt rendkívül problematikus, mindazonáltal lehetséges következménye a radikális biocentrizmusnak, melyet azonban a mélyökológusok és a biocentrikus etika hívei – mint azt fentebb is jeleztem – próbálnak elkerülni. Azonban az alábbiakban olyan felfogásmódot szeretnénk képviselni, mely lehetőleg már a premisszáik szintjén is elkerüli a radikális egalitarizmusból fakadó veszélyeket.

Másfelől azonban el kívánom kerülni az antropocentrizmust is, az embernek a világban kiváltságos helyet követelő világgépet. Ezért az alább kialakított pozíciót szeretném megkülönböztetni a legtöbb hagyományos ökoszocialista modelltől (így például David Pepper felfogásától),¹⁷ melyek bevallottan antropocentrikus álláspontot képviselnek, valamint a szociális ökológiától is (Bookchin), mely noha bírálja a hagyományos antropocentrizmust, egyes elméleti következményeit illetően mégis nyitott marad rá. A következő pontban tárgyalt ökoszocialista, ökomarxista elméletekhez hasonlóan ezt a jelenlegit is részben a szolidaritás fogalmára kívánom alapozni. Azonban marxista alapokon a szolidaritásnak az emberi közösségen túlra terjesztett fogalmával szeretnék dolgozni, és ezzel a mélyökológiához kívánok közeledni.

A természetben spontán módon képződnek nagyon komplex, sokszorosán egymásba ágyazódó, egymást átható hierarchiák. A jelen tanulmányban körvonalazott, alapvetően marxista ihletettséű elmélet nem lép fel azzal a szándékkal, hogy minden hierarchiát eltöröljön, hogy elméleti és gyakorlati szinten egyaránt mélyen problematikus totális egalitarizmust hirdessen. Viszont ez az elmélet arra törekedne, hogy ember és ember, ember és természet között a spontán módon képződő, illetve az emberi gyakorlat által intézményesülő hierarchiákat, amennyire ez csak lehetséges, „összenyomja”, „felpuhítsa”, és az egyes egyedek, élőközösségek specifikus igényeit, érdekeit kifejezésre juttassa – amennyire ez csak egy komplex, alkalmasint antagonisztikusan ellentétes (mert óhatatlanul nulla összegű játszmákat implikáló) érdekeket magában foglaló, totális ökoszisztémában lehetséges.

Marx ökológiai recepciója. Az ökoszocializmus korszakai

■ Ahogy a *Bevezetőben* jeleztem, Marx ökológiai recepciója egészen Marx koráig nyúlik vissza. Ez a vonal viszonylag folytonosan kiegészíthető az 1960-as években útjukra induló ökológiai mozgalmakig, illetve e mozgalom baloldali, részben explicite Marxra hivatkozó és támaszkodó teoretikusaiig. Ez a recepció a legkésőbb a tanulmány elején már említett William Morrisszal veszi kezdetét. A marxi gondolatoknak a hatvanas években végbemenő, kifejezett ökológiai kidolgozása felé vezető úton fontos előzményeknek tekinthetők a következő állomások: Rosa Luxembourg egyes ökológiaileg releváns megjegyzései, a szovjet-orosz marxisták (Buharin, Hesszen, Vavivolov, Uranovszkij) bizonyos ökológiai orientációjú gondolatmenetei,¹⁸ az ökológiai közgazdaságtan előfutárának számító, kémiai Nobel-díjas angol Frederick Soddy kifejezetten Marxra hivatkozó ökológiai gondolatai¹⁹ és végül a Frankfurter Iskola teoretikusai közül mindenekelőtt Horkheimer és Adorno 1944-es könyve, *A felvilágosodás dialektikája*.

A szisztematikusan kidolgozott, kifejezett ökoszocialista (és azon belül: ökomarxista) elméletek fejlődését – Burkett és Foster korszakolását követve²⁰ – három nagy periódusra oszthatjuk. Az első periódus is több szakaszból áll: az elsőt, a hatvanas években, a kapitalizmus és az ökológiai válság, illetve a globális, ipari jellegű környezetrombolás között strukturális kapcsolatot feltételező baloldali, illetőleg kimondottan marxista szerzők munkái fémjelzik. Ezen szerzők szerint a környezet szisztematikusan pusztítása, az erőforrások irracionális felélése a kapitalizmus lényegéből következik; ezek a problémák nem oldhatók meg a kapitalizmus felszámolása nélkül. Ide tartozik már Herbert Marcuse és a kapitalizmusnak a természethez való viszonyunkra gyakorolt elidegenítő hatásáról író

Mészáros István, a korai Murray Bookchin és rajtuk kívül még sok más szerző is: pl. Barry Commoner, K. William Kapp, Scott Nearing, Shigeto Tsuru, Paul Sweezy, Raymond Williams, Howard Parsons stb.

Az első periódus alakulását lényegileg befolyásolta a mélyökológia hetvenes évekbeli születése, valamint e mozgalom kibontakozása. A mélyökológia és a hozzá kapcsolódó áramlatok teoretikusai a „létező szocializmus” környezetrombolásaira figyelmeztettek, illetve, ezzel összefüggésben, szembeállították egymással a marxizmust és a környezetvédelmet. Meggyőződésük szerint Marxban kimutatható egy olyan „prométheuszi attitűd” (azaz a természetet „ingyenes jószágnak”, erőforrások végtelenül kiaknázható gyűjteményének tekintő, azt az ember korlátlan uralmának alárendelő, tisztán technokrata beállítottság), amely a marxi elméletet alapjában véve összeférhetetlenné teszi egy radikálisabb ökológiával. Az első korszak második felének meghatározó gondolkodói mindenekelőtt ezekre a kritikákra reagáltak; mégpedig oly módon, hogy azokat részben elfogadták, és Marx, illetve a marxizmus ilyen irányú állítólagos hiányosságai, egyoldalúságai korrekciójának a szándékával léptek fel. Vagyis hajlottak annak elfogadására, hogy Marxnál a kifejezett ökológia egyfajta vakfolt volt, de úgy vélték, ez nem a marxi elmélet lényegéből fakad, a marxizmusnak nem kell feltétlenül „prométheuszinak” lennie, és megpróbálták Marxot összhangba hozni a modern ökológia igényeivel és felismeréseivel. Ilyen teoretikusok voltak többek között: Daniel Bensaïd, Ted Benton, John Clark, Jean-Paul Deléage, Robyn Eckersley, André Gorz, Enrique Leff, Alain Lipietz, a korai Michael Löwy, Joan Martinez-Alier, Carolyn Merchant, James O'Connor stb.

A körülbelül a kilencvenes évektől induló, második periódus gondolkodói pontosan ezeket a Marxszal és a marxizmussal szembeni, a mélyökológia elterjedése által inspirált kritikai pontokat tették kérdésessé; nevezetesen azt tették közelebbi vizsgálat tárgyává, hogy Marx (valamint Engels és a korai marxizmus) környezetellenes „prométheuszi attitűdje”, technikaimádata és emberközponúsága valóban annyira egyértelműen jelen van-e Marxnál, mint azt az első periódus képviselői állítják. Az ökológiai recepció eme második hullámának gondolkodói arra hívták fel a figyelmet, hogy a helyzet távolról sem annyira egyértelmű, mint azt korábban Marx ilyen irányú kritikusan állították. Ezek a szerzők mindenekelőtt a következő marxi motívumokat emelték ki és állították előtérbe: ember (és gazdaság) természeti beágyazottsága, ember és természet közti anyagcsere, ember és állat közti fejlődési folytonosság, a fenntartható gazdálkodás fontosságának visszatérő említését. Olyan gondolkodók tartoznak ide, mint Elmar Altvater, Brett Clark, Rebecca Clausen, Peter Dickens, Martin Empson, Hannah Holleman, Jonathan Hughes, Fred Magdoff, Andreas Malm, Philip McMichael, Kohei Saito, Minda Schneider és még sokan mások.

Az ökoszocializmus harmadik korszakának alapvető jellemzője, hogy a modern tudományos ökológia (és a hozzá kapcsolódó egyéb tudományágak, pl. klimatológia stb.) legfrissebb eredményeit ötvözi a második korszak legfontosabb belátásaival, annak ökológiai szempontból revideált és rehabilitált Marx-képével. Ennek az időszaknak a képviselői egy marxista megalapozottságú, kifejezetten Marxból kiinduló és őrá támaszkodó, átfogó ökológiai elméletre törekszenek, immár egyúttal a jelenkor tudományos konszenzusnak örvendő vívmányainak felhasználásával. Burkett és Foster magukat ehhez a harmadik hullámhoz sorolják; azzal a további fontos kiegészítéssel, hogy szerintük Marx igazából meghaladta „az antropocentrikus vagy ökocentrikus” dilemmáját ember és természet új

alapokra helyezése, a két szféra viszonyának autentikusabb megragadása felé.²¹ Magukon kívül olyan teoretikusokat, tudósokat sorolnak ide, mint pl. Ian Angus, Patrick Bond, Simon, Butler, Naomi Klein, Annie Leonard, Fred Magdoff, Ariel Salleh, Paul Street, Victor Wallis, Del Weston és Chris Williams.

Ökológiai motívumok Marxnál

■ Tanulmányom végén a Marx munkásságában megtalálható ökológiai elemekkel szeretnék foglalkozni. Alapvetően három téren beszélhetünk ilyen elemekről: 1) metafizikai síkon, ami az ember természetbe ágyazottságára, illetve az ember és állat közti fejlődési folytonosságra (tehát a kettő közti abszolút választóvonal *hiányára*) vonatkozik; 2) gazdasági síkon, ami elsősorban a fenntarthatósággal, a természeti erőforrásokkal való racionális gazdálkodással, valamint az ember számára élhető és élvezhető környezet kialakításával függ össze; és végül 3) etikai síkon, ami a természetnek a kapitalizmus általi elidegenítésére, ezen elidegenedés feloldására, a természet belső, intrinzikus értékére és mindezzel szoros összefüggésben: az állatokkal való etikus bánásmód lehetőségére vonatkozik. A felsoroltak közül az első az ökológiai szemléletmód teoretikus bázisát érinti, és Marx életművének egyik központi részét alkotja. A második szintén olyasmiről, ami meglehetősen kevés interpretációs művészetet igényel: a fenntarthatósággal foglalkozó megjegyzések szintén végighúzódnak a szerző munkásságán; számos és szembeötlő szöveghelyről van szó. Ezek a megjegyzések önmagukban elegendők ahhoz, hogy Marx és – az Arne Næss-i értelemben vett – *sekély ökológia* közötti kompatibilitásról beszéljünk. A harmadik az, amelynek igazolásához mélyebbre kell ereszkednünk Marx (és Engels) szövegeiben, és amelyek lehetővé teszik, hogy a marxi koncepciót kompatibilissé tegyük egy mélyökológiai elmélettel.

Marx (ahogy Engels is) teljes életművén keresztül hangsúlyozta az embernek a természetbe való becsatornázottságát, a természettel való egységét; a korai művektől, a *Gazdasági-filozófiai kéziratoktól*, a *Német ideológiától* és a *Szent család*tól kezdve egészen a *Tókéig* és az azt övező kéziratokig. Az ember mindenképp testi lény, és testi folyamatai révén mindenkor a természethez kapcsolódik, annak szerves részét képezi. Ember és természet között állandó *anyagcsere* van; az ember csak a természet részeként, mint természeti lény létezhet, úgy, hogy a létfenntartásához, testi létezéséhez szükséges anyagokat a természetből meríti, és az elhasznált anyagokat kiüríti a természetbe. Ennek hangsúlyozását Marxnál (és Engelsnél) végig megtaláljuk; az egyedüli, ami változik, hogy ennek a *metafizikai helyzetnek* (az ember mint a természet része) a leírása egyre árnyaltabbá, részletesebbé, empirikus anyagokkal egyre jobban alátámasztottá válik nála. Ember és állat között lényeges különbségnek látszik az, hogy az ember öntudattal rendelkezik, és létfeltételeinek, a létfenntartásához szükséges anyagoknak és eszközöknek a termelése is öntudatos módon megy nála végbe. Termelése – az állattól eltérően – ezért lehet *univerzális*, és ezért öltheti a *szabad alkotás* formáját. Marx (és Engels) azonban hangsúlyozza, hogy a termelés öntudatos módja is alapvetően testi jellegű, és a természeti léthez kötött. Az ember soha nem szakad el abszolút módon a természettől.

Felvetődhet azonban a kérdés, hogy Marxnál az anyagcsere (Stoffwechsel) fogalma egy alapvetően *passzív* természet képén alapul, amelynek kizárólagos funkciója az ember szempontjából pusztán az, hogy az utóbbi a létezéséhez

szükséges anyagokat felvegye belőle, valamint anyagcseréje melléktermékeit visszabocsássa a természetbe.²² Az embernek – ezen felfogás szerint – sajátos öntudatos aktivitása biztosítana egyedülálló helyet a természetben; ami által megint csak egy emberközpontú perspektívánál kötünk ki. Aktív, öntudatos ember és passzív, öntudatlan természet szembenállásában csak szellem és természet régi szembeállítására tér vissza, új alakban. A valóság ezzel szemben az, hogy Marx és Engels fokozatosan eltávolodnak a régi antropocentrikus szemléletmódtól. A természetnek megvannak a maga sajátos *aktivitással bíró regiszterei*,²³ és az ember csak relatív önállósággal, viszonylagos aktivitással rendelkezik a természethez mint komplex ökoszisztémához képest. Ugyanígy ember és állat különbsége is viszonylagos, a köztük lévő távolság folytonos, és a természettörténet egységes, összefüggő egészebe illeszkedik. Ezekre a motívumokra az utalásokat Marxnál megtaláljuk, de különösen a marxi nézeteket totális (de nyitott) világmagyarázattá kiteljesíteni próbáló Engels az, aki a részletes kidolgozásra nagy hangsúlyt fektet, mindenekelőtt az *Anti-Dühringben* és *A természet dialektikájában*.

A fentebb leírtak olyan általános metafizikai keretet alkotnak, amelyek mentén a marxi (és engelsi) elmélet általában hozzákapcsolható egy ökológiai modellhez, legyen szó bár sekély vagy mélyökológiai koncepcióról. A másodikként említett pont (a fenntarthatóság, az emberséges munkakörülmények biztosítása) kézenfekvővé teszi Marx felfogásának *a sekély vagy emberközpontú ökológiával történő összekapcsolását*. Itt egyfelől Marxnak azon megállapításairól van szó, melyekben a föld, illetve általában a természet *kizsákmányolásáról* beszél; ami, a megfelelő szöveg helyeken, a kapitalista termelésnek a természeti erőforrásokkal való *irracionális*, a szóban forgó erőforrások megújulási kapacitásait figyelmen kívül hagyó gazdálkodási módjára utal. Az erőforrásokkal való gazdálkodásnak, amint arra a tanulmány mottójában szereplő idézet is utal, nem a tőkés partikuláris szempontjait, hanem összemberi érdekeket kellene szem előtt tartania. Másfelől szó van a kapitalizmus körülményei között az emberi természetet súlyosan romboló munkakörülményekről, az ipari szennyezés egészségkárosító hatásairól.²⁴ Mindezek azonban az ökológiát még pusztán emberi érdekekre való tekintettel teszik szükségessé.²⁵

A jelen írás összefüggésében a legfontosabb *a harmadik pont*, ami pontosan a marxi és a mélyökológiai elmélet összekapcsolhatóságáról szól. Ez így hangzik: van-e a természetnek *önértéke* a marxi felfogás szerint? Lehet-e beszélni marxista alapokon az állatokkal való etikus bánásmódról, illetve az állatok jogairól?²⁶ Ha pozitívan akarunk válaszolni ezekre a kérdésekre (és Marx, valamint a mélyökológia összekapcsolása a pozitív választ előfeltételezi), akkor mindenekelőtt két pontra támaszkodhatunk: *az egyik* az a marxi felfogás, mely szerint a kapitalizmus *elidegeníti* természet és ember egymáshoz való viszonyát; *a másik*: pontosan *az állatok és nem emberi ökoszisztémák speciális igényeinek és relatív autonómiájának* említése különösen Engelsnél, valamint az arra vonatkozó utalások, hogy ezeket az igényeket bizonyos mértékig akceptálni kellene. Ami az elsőt illeti: eszerint a kapitalista termelési mód létrehoz olyan *vakfoltokat* az embernek a természetre vonatkozó észlelésében, amelyek megakadályozzák a természet belső, intrinzikus értékének tapasztalatát, ezáltal a természettel való autentikusabb, harmonikusabb viszony kialakítását. Ami végül a második pontra vonatkozik: említettük, hogy ezen a téren Engels több megállapítással, bővebb kifejtéssel szolgál, mint Marx, mindenesetre mindkettejüknél megtalálhatóak az ar-

ra irányuló utalások, hogy az állatok érző, szenvedésre és öröme képes élőlények, hogy a nem emberi ökoszisztémák relatív önállósággal rendelkeznek az emberhez képest, és ezt bizonyos fokig figyelembe kellene venni a kapitalizmus utáni társadalom megszervezése során.

Noha a harmadikként említett pont vonatkozásában csupán szórványos utalásokról beszélhetünk Marxnál és Engelsnél, ezek az utalások mégis lehetővé teszik, hogy a marxi elmélet és mélyökológia közti kompatibilitásról beszéljünk; illetve hogy Marx és Engels munkássága alapján kidolgozzunk egy marxista és mélyökológiai motívumokat ötvöző, ökocentrikus és egyúttal marxista orientációjú elméletet.

■ JEGYZETEK

1. A tanulmány kidolgozásában nyújtott segítségükért szeretnék köszönetet mondani Kapelner Zsoltnak, Lányi Andrásnak és Tütő Lászlónak.
2. Vö. Derek Wall: *No-Nonsense Guide to Green Politics*. New Internationalist, Oxford, 2010. 18.
3. Lásd ehhez Paul Burkett – John Bellamy Foster: *Marx and the Earth: An Anti-Critique*. Brill, Leiden – Boston, 2016. 1. skk.
4. Ezzel mindenekelőtt Bookchinnek a mélyökológiával kapcsolatos kritikus attitűdjére szeretnék utalni. Vö. pl. Andrew Vincent: „Bookchin nyíltan és nem túl jóindulatúan hangot adott a mélyökológia iránti megvetésének (ökofasizmusnak vagy misztikus »ökohablatynak« titulálva azt)”. Uő: *Ökológizmus*. In: Jávor Benedek – Scheiring Gábor: *Ökosz és polisz*. Zöld politikai és filozófiai szöveggyűjtemény. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009. 273. sk. Bookchin, még konkrétabban, azon az állásponton van, hogy a mélyökológia társadalom- és emberelhenes implikációkkal terhelt. Erről David Levine: Introduction. Whither the Radical Ecological Movement? In: Steve Chase (ed.): *Defending the Earth*. A Dialogue Between Murray Bookchin and Dave Foreman. South End Press, Massachusetts, Cambridge, 1991. 10.
5. Pl. Paul Taylornál: *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*. Princeton University Press, Princeton, 1986.
6. Általánosságban a Marx-interpretáció ún. „humanista tradíciójára” szeretnék ezzel utalni; de a konkrétuság kedvéért olyan, egymástól mindazonáltal jelentősen különböző szerzőkre gondolok, mint: Lukács György, Jean-Paul Sartre és Michel Henry. Bármennyire is különböznek egymástól ezek a szerzők egyébként, egyvalamiben megegyeznek: Marx elmélete totális világmagyarázat (metafizika és ontológia), valamint, ezzel szoros összefüggésben, etika (legalábbis etikai implikációkat felvázoló elmélet), tehát az egyéni és társadalmi cselekvésre vonatkozó, konkrét előírásokat megfogalmazó teória.
7. Louis Althusser: *Pour Marx*. Éditions Maspero, Paris, 1965. (Különösen a 7. fejezet: *Marxisme et Humanisme*. Althusser felfogásának kritikájához lásd pl. John B. Davis: *Althusser's view of the place of ethics in Marx's thought*. The Social Science Journal 1990. Volume 27. Issue 1. 95–109.
8. Amennyiben eltekintünk annak a romantika korában (a 18–19. század fordulóján) felbukkanó, helyenként elméletileg egészen kiforrott korai előképeitől, amilyenek pl. Hölderlin természetfelfogásában találkoznak.
9. *The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement*. Inquiry 1973. 16. 95–100.
10. Arne Næssnél: „1. A sekély ökológiai irányzat: Harc a szennyezés és az erőforrások kimerülése ellen. Elsődleges cél: a fejlett országok lakosságának egészsége és jóléte.” Uő: A mélyökológiai mozgalom. In: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság*. Humánökológiai olvasókönyv. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 117.
11. Uo. 118. Ilyen elvek: „1. Az emberi és nem emberi élet földi virágzása önértékkel bír. A nem emberi életformák értéke független attól, hogy ezek hasznosak-e az emberi célok szempontjából. 2. Az élet formáinak gazdagsága és sokfélesége önmagában értékes, és hozzájárul az emberi és nem-emberi élet virágzásához a Földön. 3. Az embernek nincs joga ezt a gazdagságot és sokféleséget csökkenteni – kivéve, ha létszükségleteinek kielégítésére teszi. 4. A nem-emberi életbe való emberi beavatkozás jelenlegi mértéke túlzott, és a helyzet sebesen romlik. 5. Az emberi élet és a kultúrák virágzása összeegyeztethető az emberi populáció lélekszámának jelentős csökkenésével. A nem-emberi élet virágzásához elengedhetetlen ez a csökkenés. 6. Az életfeltételek határozott javulása stratégiai változásokat tesz szükségessé. Ezek alapvető gazdasági, technológiai és ideológiai struktúrákat érintenek. 7. Az ideológiai változás az életszínvonallal szemben az életminőség (sajátos belső értékkel rendelkező életmód) előtérbe helyezését, a nagy (big) és a nagyszerű (great) lényegi különbségének felismerését jelenti. 8. Azoknak, akik a fenti pontokkal egyetértenek, kötelességük közvetve vagy közvetlenül a szükséges változások érdekében cselekedniük.”
12. Meg kell jegyezni, hogy a „nyugati filozófiai hagyományban” a mélyökológiai mozgalom egyes képviselői is ismernek lényeges kivételeket, illetve alapvető orientációs pontokat: mint például Spinoza személynét (többek között) Arne Næss számára, aki Spinoza munkásságát a mélyökológiai elmélet általa adott értelmezése egyik alapvető forrásának tekinti. Lásd erről Arne Næss: *Freedom, Emotion and Self-subsistence: The Structure of a Central Part of Spinoza's Ethics*. Universitetsforlaget, Oslo, 1975.
13. Robyn Eckersley: *Az ökocentrikus gondolkodás magyarázata és védelme*. In: Jávor Benedek – Scheiring Gábor (szerk.): i. m. 308.
14. Murray Bookchin: *Egy ökológikus társadalom felé*. In: Jávor Benedek – Scheiring Gábor (szerk.): i. m. 141. „Végül az ökológia nem lát hierarchiát az ökoszisztémában. Nem létezik »állatok királya« és »alázatos hangya«. Ezek a fogalmak saját társadalmi attitűdjeink és kapcsolataink kivetítése a természetre.”
15. Arne Næss: i. m. 117.

16. Paul Leslie Thiele heideggeriánus szempontból kritizálja a radikális biocentrikus egalitarizmust; mindenestre ő is pontosan ezekre az abszurd elméleti következményekre hívja fel a figyelmet. A következőket olvassuk nála: „Az igazi biocentrizmus talán a dzsáinizmus híveihez hasonlóan le kellene söpörniük az ösvényt maguk előtt, nehogy rátiporjanak valami gyanútlan élőlényre, és gézt kellene a szájuk előtt viselniük, nehogy valami apró élőlényt belélegezzenek és így elpusztítsanak?” *Természet és szabadság*. Lányi András (szerk.): i. m. 129.
17. David Pepper: *Ecosocialism. From Deep Ecology to Social Justice*. Routledge, London – New York, 1993.
18. Lásd ehhez Paul Burkett – John Bellamy Foster: i. m. 33, 85. lábjegyzet.
19. Lásd John Bellamy Foster – Brett Clark: *A gazdagság paradoxonja: kapitalizmus és környezetrombolás*. Eszmelet 2010. 86. sz. 73–91.
20. Paul Burkett – John Bellamy Foster: i. m. 1skk.
21. Különösen uo. 88.
22. A felvetésért köszönettel tartozom Kapelner Zsoltnak.
23. „Sajátos aktivitással bíró regisztereken” itt a következőt értjük: Marx és Engels értelmezésében az egész földi természet egyetlen összefüggő, komplex ökoszisztémát alkot, amelyet mint egészet sajátosan rá jellemző dinamizmussal írhatunk le. Az őt felépítő részrendszerek, a konkrét partikuláris ökoszisztémák, az egyes populációk és végül az egyes egyedek is meghatározott aktivitással rendelkeznek; folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással és környezetükkel. Fejlettségi fok szerint az egyes élőlényeket egyre magasabb fokú aktivitás illet meg, de szerintünk még az élővilág legalsóbb fokai is (sejtszinten) bizonyos dinamikával bírnak. Engelsnél pl.: *Anti-Dühring – A természet dialektikája*. Kossuth Kiadó, Bp., 1974. 455–457.
24. Karl Marx: *A tőke*. I. Kossuth Kiadó, Bp., 1967. 397. sk. „Egyaránt valamennyi érzékszervet sérti a mestersegesen felfokozott hőmérséklet, a nyersanyag hulladékaival teli levegő, a fülsiketítő lármá stb., nem beszélve arról, hogy a munkást életveszély fenyegeti a sűrűn összezsúfolt gépek között, amelyek az évszakok szabályszerűségével termelik ipari veszteséglistájukat.”
25. Mi a baj a „sekély” vagy emberközpontú ökológiával? Röviden az, hogy megengedi azt, amit én „Coruscant-paradoxonnak” nevezek. A Coruscant-paradoxon a Star Wars-univerzum egyik központi bolygójára, a Coruscant-ra utal, amely egyetlen nagy, összefüggő, bolygóméretű város. Magyarán arról a problémáról van szó, hogy ha az ember létfenntartását nem veszélyeztetné a többi ökoszisztéma kiirtása, akkor egy emberközpontú ökológia végső soron megengedné, hogy az ember elpusztítsa majdnem az összes többi ökoszisztémát, csak hogy saját jólétét és kényelmét szolgálja ezzel, súlyosan csorbítva így a nevezett ökoszisztémák és egyedek létezéséhez való jogát.
26. Az utóbbi kérdéshez lásd David Sztybel: *Marxism and Animal Rights*. Ethics and the Environment 1997. Vol. 2. No. 2. 169–185.

